

ایالت سند در عصر تیموریان

سیدعلی آل داود*

تاریخ معصومی یا تاریخ سند / تألیف سید محمد معصوم بکری؛
به تصحیح عمر بن محمد داود پوته. - تهران: اساطیر، ۱۳۸۲.

چکیده

میرمحمد معصوم بهکری (۹۴۴ - ۱۰۱۹ ه. ق) از شعرا، اطباء، و تاریخ نگاران دوره اکبرشاه گورکانی است. مهم‌ترین اثر وی تاریخ سند است که در سال ۱۰۰۹ ه. ق به درخواست فرزند بزرگ خود نگاشت و به اکبر شاه اتحاف داشت. تاریخ سند حاوی یک مقدمه و چهار جزء است: ۱. جزء نخست: فتح سند به دست مسلمانان و حوادث پس از آن در دوره خلفای اموی و عباسی؛ ۲. جزء دوم: ذکر پادشاهانی که پس از آن بر سند حکومت کردند؛ ۳. جزء سوم: فرمانروایان ارغونیه و جنگ‌های آنان؛ ۴. جزء چهارم: انتقال فرمانروایی به تیموریان در عصر اکبرشاه تا روزگار نگارش کتاب. میر معصوم، بخش نخست کتاب خود را بر اساس چچ‌نامه، تاریخ مرآة الجنان و تاریخ گزیده نوشته و در آن مطلب تازه‌ای پیدا نیست. جزء دوم نیز که مختص تاریخ هند در دوره سلاطین دهلی است، عیناً برگرفته از آثاری چون تاریخ مبارکشاهی، طبقات ناصری و تاریخ فیروز شاهی است. اجزاء سوم و چهارم تاریخ سند که بیشتر آنها مربوط به حوادث عصر مؤلف است، حاوی اطلاعات تازه و ارزشمند تاریخی است. این

* نویسنده و پژوهشگر متون ادبی و تاریخی.

بخش‌ها شرح رویدادهای عصر سلطان محمود خان بهکری و حوادث فتح سند به دست عبدالرحیم خان خانان و نیروهای اکبرشاه است. متن منقح و مصحح تاریخ سند توسط عمر بن محمد داود پوته (استاد زبان عربی در دانشکده اسماعیل کالج بمبئی) در سال ۱۳۵۷ ه. ق در بمبئی منتشر گردید و در سال ۱۳۸۲ همین متن، توسط انتشارات اساطیر به صورت افست در تهران، مجال نشر دوباره یافت.

کلید واژه: میرمحمد معصوم، تاریخ معصومی، تاریخ سند، اکبر شاه.

سند از جمله ایالات شبه قاره هند، در سال ۹۰ ه / ۷۰۹ م بر دست محمد بن قاسم، سردار فاتح مسلمانان که برای نخستین بار به آن سرزمین هجوم برده بود، گشوده شد. چندین قرن پس از آن به ضمیمه قلمرو دولت گورکانی هند درآمد. این زمان مقارن با پادشاهی اکبر - بزرگترین شاه دودمان تیموری هند - بود و به سبب تشویق او دانشمندان و مورخان، آثار ارزنده‌ای - به ویژه در تاریخ - تألیف کردند. از جمله این نوشته‌ها تاریخ سند اثر میر محمد معصوم بهکری یکی از مورخان عصر اکبرشاه در سند است. میرمعصوم متخلص به نامی (۹۴۴ - ۱۰۱۹ ق / ۱۵۳۸ - ۱۶۱۱ م) گذشته از تاریخ نگاری، شاعری زبردست و طیبی حاذق بود و در این رشته‌ها آثاری تألیف کرد. نیاکان میر معصوم از ماوراء النهر به هند هجرت کرده و از سادات شهر ترمذ بودند. پدر او سید صفایی در زمان سلطان محمود خان ترخان (۸۹۸ - ۹۸۲ ق / ۱۴۹۲ - ۱۵۷۴ م) در بهکر اقامت گزید و در همانجا به منصب شیخ الاسلامی دست یافت. میر معصوم در هفتم رمضان سال ۹۴۴ ق / ۸ فوریه ۱۵۳۸ م در شهر مذکور دیده به جهان گشود. او پس از اتمام تحصیلات متداول، نخست در مسلک ملازمان سلطان محمود خان ترخان درآمد و سپس در سال ۹۸۸ ق / ۱۵۸۹ م به خدمت اکبرشاه پیوست و نزد او مقرّب شد و برخی مأموریت‌های نظامی به وی محول گردید، چنانکه در فتح گجرات، شجاعت‌ها از خود نشان داد. میر معصوم در سال ۱۰۱۲ ق به عنوان سفیر اکبرشاه به دربار شاه عباس اول گسیل گردید و به خوبی از عهده انجام مأموریت برآمد. آخرین خدمت سیاسی وی اعزام به بهکر از سوی جهانگیر شاه به عنوان امین الملک بود. میر معصوم سرانجام در ۶ ذیحجه ۱۰۱۹ ق / ۱۰ فوریه ۱۶۱۱ م در همانجا درگذشت و در مقبره‌ای که برای خود در سکه‌ر یا بگر جنب بهکر هند بنا نهاده بود به خاک سپرده شد. میر معصوم شاعری خوش ذوق بود و «نامی» تخلص می‌کرد. شعر او

متوسط است و جز دیوانی ناقص، خمسه‌ای به اقتباس از پنج گنج نظامی سروده است. مثنوی‌های او به نام‌های زیر خوانده شده‌اند: معدن الافکار، حسن و ناز، اکبرنامه، رای و صورت (یا پری و صورت)، خمسه متحیره. دیوان غزل او هم در حدود پنج هزار بیت دارد. به جز آثار مذکور و چند ساقی‌نامه و مجموعه رباعیات، از وی دو کتاب طیبی به نام‌های مفردات معصومی و طب نامی باقی مانده است.

اما تاریخ سند مهم‌ترین اثر میر معصوم و باعث شهرت وی در میان دانشمندان عصر اکبر شاه شده است. او این کتاب را در سال ۱۰۰۹ ق / ۱۶۰۰ م به خواست فرزند بزرگ خود میر بزرگ نگاشت و آن را به اکبر شاه تقدیم کرد.

تاریخ سند حاوی یک مقدمه و چهار جزء به شرح زیر است: ۱. جزء اول: فتح سند به دست مسلمانان در روزگار ولید بن عبدالملک و حوادث پس از آن در عصر خلفای اموی و عباسی؛ ۲. جزء دوم: ذکر پادشاهانی که پس از آن بر سند فرمانروایی کردند، تاریخ این ایالت در عصر غزنویان، غوریان و سلاطین دهلی؛ ۳. جزء سوم: فرمانروایان ارغونیه و جنگ‌های آنان. در ذیل این فصل احوال سادات، پیران، قضات و سراینندگان و بزرگان عصر میرزا شاه حسن ارغون و سلطان محمودخان بهکر را نیز آورده است؛ ۴. جزء چهارم: انتقال فرمانروایی به تیموریان در عصر اکبر شاه تا روزگار نگارش کتاب. تاریخ سند پس از چچ‌نامه نخستین اثر مدون به زبان فارسی در باب سند است و در آن اطلاعات منحصر به فرد و گرانمایی در باب آنجا به دست می‌آید. چنانکه بیشتر مورخانی که پس از وی درباره سند اثری نوشته‌اند بی‌تردید از کتاب میر معصوم به عنوان منبع اول بهره برده و گاه بخش‌های زیادی را عیناً نقل کرده‌اند. از جمله این آثار می‌توان به تاریخ طاهری، بیگلرنامه و ترخان‌نامه اشاره کرد.

میر معصوم بخش نخست کتاب خود را بر اساس چچ‌نامه، تاریخ مرآة الجنان و تاریخ گزیده نوشته و در آن مطلب تازه‌ای به چشم نمی‌خورد. چچ‌نامه یا منهاج المسالك نخستین کتابی است که در تاریخ سند و پس از فتح این ناحیه به دست محمد بن قاسم، به زبان عربی نوشته شده، اما اصل عربی از میان رفته لیکن ترجمه‌ای به فارسی از آن که به قلم علی بن حامد بن ابی‌بکر کوفی که در حوالی سال ۶۱۳ هـ. ق صورت گرفته، اکنون در دست است. بخش فتوحات مسلمانان این اثر نیز برگرفته از اخبار بلاذری در فتوح البلدان است.

جزء دوم تاریخ معصومی مختص تاریخ هند در دوره سلاطین دهلی و عیناً برگرفته

از آثاری چون تاریخ مبارک شاهی، طبقات ناصری و تاریخ فیروزشاهی است. اما اجزاء سوم و چهارم کتاب که بیشتر آنها مربوط به حوادث عصر مؤلف است از اصالت برخوردار و اهمیت کتاب به اجزاء اخیر است. این بخش‌ها شرح رویدادهای عصر سلطان محمودخان بهکری و حوادث فتح سند به دست عبدالرحیم خان خانان و نیروهای اکبرشاه و از نظر تاریخی واجد ارزش بسیار است؛ زیرا نویسنده بیشتر این حوادث را به چشم دیده و در برخی شرکت داشته است. با این همه او در گزارش برخی وقایع تاریخی مرتکب اشتباهاتی شده، از جمله معلوم می‌شود که واقعه حمله محمد بن قاسم به هند را به دقت در منابع اصلی چون فتوح البلدان و تاریخ یعقوبی بررسی نکرده است. اشکال دیگری که به این کتاب و آثار مشابه می‌توان وارد ساخت این است که نویسنده مطالب تاریخی نامربوط زیادی را در کتاب خود آورده، از جمله احوال سلاطین هند و دهلی را که اساساً ارتباطی با ناحیه سند نداشته است. بخش دیگر کتاب گزارش احوال شاعران، بزرگان و دانشمندان هم روزگار مؤلف است. با اینکه میرمعصوم خود به این گروه تعلق دارد شرح حال اینان را با اختصار هر چه تمام‌تر در کتابش بیان کرده است.

با همه اینها تاریخ سند اثری ارزشمند است و تقریباً اکثر کسانی که پس از میرمعصوم دست به تألیف کتابی در این زمینه زده‌اند کتاب او را زیر دست داشته و اطلاعات زیادی را از آن اقتباس یا انتحال کرده‌اند. به ویژه مؤلف تحفة الکرام در خیلی موارد عین عبارات میرمعصوم را در کتاب خود نقل کرده است. برخی آگاهی‌های مندرج در این کتاب تقریباً منحصر و محصول دیده‌ها و شنیده‌های مؤلف است. مثلاً آنچه در باب میرزا شاه حسین ارغون و میرزا عیسی ترخان و سلطان محمود ترخان و دانشمندان سند آورده، همه اطلاعات منحصری است که فقط در تاریخ سند مشاهده می‌شود.

تاریخ سند از حیث نگارش، سبکی آسان و روان و بی‌تکلف دارد و فاقد پیچیدگی و تصنع و تکلفی است که در متون مشابه آن عصر مشهود است. مؤلف به نثر فارسی تسلط دارد و جملاتش محکم و سلیس است. با این وصف از آیات قرآنی و احادیث نبوی مکرر استفاده می‌کند. البته نثر مقدمه با متن کتاب اندکی متفاوت و در آنجا صنایع بدیعی و سجع را به کار گرفته است.

از این کتاب چندین نسخه خطی در کتابخانه‌های ایران، شبه قاره هند و بریتانیا و احیاناً کتابخانه‌های دیگر در دست است و متن آن چند بار به زبان‌های انگلیسی،

سندی و اردو ترجمه شده و به چاپ رسیده است. متن فارسی هم تاکنون سه بار به شرح زیر منتشر شده است: ۱. چاپ اول، بمبئی، ۱۲۷۲ ه. ق / ۱۸۵۵ م، سنگی، ۱۵۶ ص. ۲. چاپ دوم به تصحیح و اهتمام دکتر عمر بن محمد داود پوته، استاد زبان عربی در دانشکده اسماعیل کالج بمبئی و در این شهر به سال ۱۳۵۷ ه. ق / ۱۹۳۸ م در ۳۸۵ ص همراه با توضیحات و تعلیقات و استدراکات به طبع رسیده است.

مصحح از درس خواندگان دانشگاه کمبریج و به رموز تصحیح انتقادی کاملاً وارد است و تاریخ سند را بر اساس چندین نسخه خطی مقابله و تصحیح کرده است. نسخه اساس او در سال ۱۰۴۵ ه. ق / ۱۶۳۵ م یعنی ۲۶ سال پس از وفات مؤلف کتابت شده است.

مصحح در تصحیح متن، مقابله نسخ خطی، حل مشکلات و نگارش تعلیقات و استخراج فهرس گوناگون زحمت بسیار کشیده، مع هذا در حاصل کار او برخی اشکالات وجود دارد. از جمله در مقدمه اشاره می‌کند که او به دست نویسی از دیوان میر معصوم دست یافته و برخی اشعار آن را نقل می‌کند. ظاهراً نسخه مذکور که وی گمان برده، دیوان مؤلف این کتاب است، جنگی است از سروده‌های شاعران گوناگون و بیشتر اشعاری که وی به عنوان نمونه‌ای از سروده‌های میر معصوم نقل می‌کند، به او تعلق ندارد و از دیگران است. از جمله قصیده‌ای از سعدی با مطلع زیر:

اول دفتر به نام ایزد دانا صانع و پروردگار و حیّ توانا
یا قصیده دیگری از سعدی با این مطلع:
روزی که زیر خاک تن ما نماند و آنها که کرده‌ایم یکایک عیان شود

در سال جاری انتشارات اساطیر همتی به خرج داده و تصحیح تاریخ سند عمر بن محمد داود پوته را به شکلی زیبا و چشم نواز به صورت افست تجدید چاپ کرده است. ناشر ملاحظات فنی را در تجدید چاپ کاملاً مراعات نموده و به گونه‌ای متن افست شده که افتادگی و ریختگی ندارد و چاپی تمیز و شسته و رفته است و مخصوصاً در مقام مقایسه با برخی چاپ‌های افست که در سال‌های اخیر از روی کتب چاپ لیدن و هند صورت گرفته از امتیازاتی برخوردار است.

منابع:

- آفتاب اصغر، تاریخ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان، لاهور، ۱۳۶۴ ش، صص ۱۶۷-۱۷۱.
- گلچین معانی، احمد، تاریخ تذکره‌های فارسی، تهران، دانشگاه ۱۳۵۰ ش، ج ۵۳۵/۲-۵۴۰.
- مشار، خانبابا، مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی، تهران، ۱۳۴۴ ش، ج ۲۵۷/۶. معصوم بکری، سیدمحمد، تاریخ سند، به تصحیح عمر بن محمد داود پوته، تهران، اساطیر، ۱۳۸۲ ش، مقدمه و جاهای دیگر.
- منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران، موسسه فرهنگی منطقه‌ای، ۱۳۵۳ ش، ج ۴۶۰۶/۶-۴۶۰۷.
- همو، فهرستواره کتاب‌های فارسی، تهران انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۵ ش، ج ۱۱۸۲/۲-۱۱۸۴.

